

Academic Akademik
Literature Literatür

The Journal of Sosyal Bilimler
Social Sciences Araştırmaları
Research Dergisi

SULTAN ABDÜLHAMİD DÖNEMİ VEZİRLE- RİNDEN ALTUNİZÂDE İSMAİL ZÜHDÜ PAŞA (1806-1887)

Öznur ATALAN

Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Dok-
tora Öğrencisi, E-mail: oznuratalan1@gmail.com

DOI : 10.29329/akalid.2024.619.1

Makale Geliş Tarihi : 18 Aralık 2023

Makale Kabul Tarihi : 16 Mart 2024

Makale Sonuçlanma Tarihi : 27 Nisan 2024

Makale Yayın Tarihi : 29 Nisan 2024

Sayfa Aralığı : 1-17

Öznur Atalan, “Sultan Abdülhamid Dönemi Vezirlerinden Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa (1806-1887), *Akademik Literatür Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* (AKALİD), C.1, S.2, Nisan 2024, s 1-17.

Öz

Sultan Abdülhamid Dönemi vezirlerinden biri olan Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa, 1806 yılında dönemin büyük gemi tüccarlarından biri olan Altunî Ali Efendi'nin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Fatih Kurşunlu Medresesi'ni bitirdikten sonra altın varakçılığı, hattatlık, nakkaşlık ve yapı işlerine dair babasından eğitim almıştır. 1829'de babasının vefatı ile Enderûn Mektebi'ne girmiş burada eğitimine devam etmiştir. Enderûn Mektebi'nde iki yıl eğitimini tamamladıktan sonra Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Sultaniye Bina Eminliği görevine tayin edilmiştir. Bina Eminliği vazifesinde iken Dolmabahçe Sarayı, Zeytin Burnu Fişek Fabrikası ve Paşabahçe Şişe

Fabrikası inşaatlarına devam etmiş, yine bu vazifesinde iken İstanbul Üniversitesi'nin ana binasının tamamlanmasına nezaret etmiştir. Bu vazifesini başarıyla yerine getirmesinden ötürü kendisine *ûla sanîsi* rütbesi verilmiş ve Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri Azalığı'na tayin edilmiştir. Bu vazifesinden sonra paşa, sırasıyla Ziraat Meclisi, Nafiâ Meclisi ve Askeri Şûrâ azalıklarında vazifelerde bulunmuştur. Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa, Osmanlı Devleti'nde almış olduğu vazifeleri hakkıyla yerine getirmiş, çalışkanlığı, dürüstlüğü ve özellikle alçak gönüllüğü ile Osmanlı Devleti'nde tanınan bir devlet adamı olmuştur. Paşanın getirildiği görevler onun bahsi geçen özellikleri ile örtüşmüştür. Ayrıca Zühdü Paşa, Osmanlı Devleti'nde pek çok hayırda bulunmuş, yaptığı hayır işleri onun gönlünün zenginliğini ortaya koymuştur. Zühdü Paşa, mimari olarak da İstanbul'un çeşitli semtlerinde cami yaptırmıştır. Paşanın yaptırdığı camilerden en önemlisi, bugün hala varlığını devam ettiren İstanbul Üsküdar'da bulunan Altunîzâde Cami'dir. Bu çalışma, Zühdü Paşa'nın Osmanlı Devleti'nde yapmış olduğu görevler, paşanın yaptığı hayır işleri ve paşanın yaptırdığı mimari yapıları anlatmayı amaçlamıştır. Çalışmada Osmanlı Arşiv vesikaları ve dönemi ihtiva eden kaynaklardan yararlanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Sultan Abdülhamid, Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa, Mimari

Altunîzâde İsmail Zuhdu Pasha, One Of The Visiers of The Period of Sultan Abdulhamid (1806-1887)

Abstract

Altunizade İsmail Zuhdu Pasha, one of the visiers of the Sultan Abdulhamid Period, was born in 1808 as the son of Altuni Ali Efendi, one of the great ship merchants of the period. After graduating from Kursunlu Madrasa, he received training from his father in gold leaing, calligraphy, miniaturisim and construction works. After his father's death in 1829, he entered Enderun School and continued his education there. After completing his two years of education at Enderun School, he was appointed as the building supervisor of *Mekteb-i Tıbbiye* and *Mekteb-i Sultaniyye*. While he was the Building Superintendent, he continued the construction of Dolmabahçe Palace, Zeytin Burnu Cartridge Factory and Pasabahce Bottle Factory, and also supervised the completion of the main building of Istanbul University. Because he successfully fulfilled this duty, he was given the rank of *ûla sanîsi* and was appointed as the Military Membership of the Council of State. After this duty, the pasha served as members of the Agricultural Assembly, the Public Works Assembly and the Military Council, respectively. Altunizade İsmail Zuhdu Pasha, fulfilled his duties in the Ottoman Empire and became a statesman known in the Ottoman Empire with his diligence, honesty and especially his humility. The duties assigned to the pasha coincided with his aforementioned characteristics. In addition; Zuhdu Pasha, made many charitable contributions to the Ottoman Empire and his charity works revealed the richness of his heart. In terms of architecture, Zuhdu Pasha had modques built in various districts of İstanbul. The most important of the mosques built by the pasha is the Altu-

nizade Mosque in Uskudar, İstanbul, which still exists today. This study aims to explain the duties of Zuhdu Pasha in the Ottoman Empire, the charity works done by the pasha and the architectural structures built by the pasha. In the study, Ottoman Archive documents and sources covering the period will be used.

Keywords: Ottoman Empire, Sultan Abdulhamid, Altunîzade İsmail Zuhdu Pasha, Architecture.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda yaşamış ve bu yüzyılda kendi menfaatlere öte devletin bekasını düşünmüş pek çok devlet adamı bulunmaktadır. Bu devlet adamlarından birisi de aileden zengin olduğu halde zenginliğin verdiği rehavete kapılmayarak, hali hazırda devlet tarafından kendisine verilen görevleri en iyi bir şekilde yerine getirmeye çalışan Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa'dır. Paşa, bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde başta vezirlik gibi pek çok görevde bulunmuş ve görevleri esnasında sahip olduğu mal varlığını devlet için harcamıştır. Zühdü Paşa, devlette yaptığı yardımların yanı sıra yine servetini kullanarak pek çok hayır eseri yaptırmıştır. Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa, devlette elli küsurluk memuriyet hayatı geçirmiş olmasına rağmen az bilinen tarihi bir şahsiyet olmuştur. Paşa'nın hayatına dair yapılan çalışmalar ise kısıtlı olmaktadır. Paşanın hakkında yapılan çalışmalar arasında bir ansiklopedi maddesi ve bir bildiri çalışması yer almaktadır. Yaptığımız bu çalışma ile paşa hakkında yapılan çalışmalar birbirini tamamlar mahiyette olup, paşanın hayatının aydınlatılmasına imkân sağlayacaktır.¹

---

¹Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa'nın hayatı ile ilgili yapılmış iki çalışma bulunmaktadır. Bunlardan ilki TDV Ansiklopedi'nde yer alan "Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa" maddesidir. Diğeri ise Tufan Buzpınar'ın 2006 yılı Üsküdar Sempozyum'unda yayımlanan "Altunîzâde Ailesi" adlı bildiridir. "Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa" maddesinde paşanın Osmanlı Devleti'nde yaptığı görevlerden bahsedilmektedir. Hamit Küçükbatır, "Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1989, s.545; "Altunîzâde Ailesi" adlı bildiride ise paşanın yaptığı görevlerin yanı sıra hayatı ve ailesi ile ilgili bilgiler bulunmakla birlikte bu bilgiler çoğunluk olarak sözlü kaynağa dayandırılmıştır. Tufan Buzpınar, "Altunîzâde Ailesi", *Üsküdar Sempozyumu IV*, İstanbul, 2007, ss.485-506; Bu çalışmada eksik kalan bilgiler arşiv kaynakları ile desteklenerek tamamlanmaya çalışılmış, paşanın hayatı hakkında arşiv kaynakları temel alınarak bütüncül bir biyografi çalışması oluşturulmaya çalışılmıştır.

1. PAŞANIN HAYATI

Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa, 1806 yılında doğmuştur. Babası büyük gemi tüccarlarından olan ve aynı zamanda güzel sanatlar ile ilgilenen Altunî Ali Efendi'dir. Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa, Fatih Kurşunlu Medresesi'ndeki eğitimini tamamladıktan sonra, babasından altın varakçılığı, hattatlık ve nakkaşlık eğitimi almıştır.² 1829 yılında babasını kaybettikten sonra ailesinin sorumluluğunu üstüne alarak, devletin kendisine ait ödemeleri temin etmek için Koca Hüsrev Paşa'nın aracılığı ile Sultan II. Mahmud'un huzuruna çıkmıştır. Sultan II. Mahmud, İsmail Zühdü Paşa'nın baba mesleğine binaen ona *Altunîzâde* lakabını vermiş ve paşa bu olaydan sonra *Altunîzâde* lakabı ile Osmanlı Devleti'nde anılmıştır. Paşa'nın sultan ile görüşmesi onun aynı zamanda Enderûn Mektebi'ne kaydolmasını sağlamıştır. Paşa, Enderûn Mektebi'nde okurken 64 parça gemiden oluşan bir ticaret filosunu yönetmiştir.³

2. PAŞANIN OSMANLI DEVLETİ'NDE ALDIĞI GÖREVLER

Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa, Enderûn'da iki yıl okuyup mezun olduktan sonra, Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Sultânî'nin inşasında Bina Emîni⁴ olarak görevlendirilmiştir. Bu görevlerini tamamladıktan sonra aynı görevde Dolmabahçe Sarayı, Zeytinburnu Fişek Fabrikası, Paşabahçe Şişe, Mum ve Kâğıt Fabrikalarının inşaatlarında görev yapmıştır. Yaptığı görevini başarıyla yürütmesi ile kendisine *ûlâ sâni* rütbesi verilmiştir. Paşa, aldığı bu rütbe ile Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Azalığı'na getirilmiştir. Daha sonra Altunîzâde İsmail Paşa, sırasıyla 1858 yılında Ziraat Meclisi, 1859 yılında Nâfia Meclisi ve yine aynı yıl Askerî Şûrâ Azalıkları'na tayin edilmiştir.⁵ Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa, Askerî Şûrâ Azalığı görevinde iken görevinden affını isteyerek, ticaret hayatına geri dönmüş ve ticari işleri ile uğraşmıştır.⁶ Paşa'nın ticarete olan ilgisi onun servetini daha da arttırmıştır. Paşa, artan servetini

² Küçükbatır, *Altunîzâde İsmail...*, s.545.

³ Buzpınar, "*Altunîzâde Ailesi*", s. 488.

⁴ Bina Emîni, Osmanlı Devleti'nde devlet tarafından yaptırılan büyük inşaatların para işleri ile ilgilenmek, işçi ücretleri ve diğer bütün masrafları ödemek gibi görevlerinde bulunan kişidir. Bina Emîni, binanın tasarımı ve yapısı hakkında sorumluluk sahibi değildi. Bkz. Cevdet Küçük, "Bina Emîni", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.6, s.179.

⁵ Küçükbatır, *Altunîzâde İsmail...*, s. 488.

⁶ Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, Yay. Haz. Nuri Akbayır, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 30, İstanbul 1996, s. 831.

fakir halka hayır yapmak ve halkın ihtiyaçlarını gidermek için harcamıştır.⁷ Sivil hayata geçmesiyle paşa, artan serveti ile beraber devlette oluşan sıkıntının ortadan kaldırılmasına yönelik hayır çalışmalarında bulunmuştur.

19. yüzyılda paşanın yaptığı hayır işlerinden en önemlileri, onun askeri olarak gönüllü görev alması ve bu görevde askerin tüm ihtiyaçlarını kendi maddi gelirinden harcamış olmasıdır. Paşa, bahsedilen askeri görevini 1876 yılında kendi isteği ile almıştır. Bu yılda paşa, bir tabur askeri kumandanının başında Sırbistan ve Karadağ arasından zuhur eden savaşlarda görev yapmıştır. Paşanın taburunda Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu maddi imkânlar yetersizliğinden dolayı teçhizat ve askerlerin giysileri konusunda eksiklikler bulunmaktadır.⁸ Bu konuda paşa, oluşan mağduriyetin önüne geçmek için askeri daireye maddi yardımda bulunarak kumandanı olduğu taburun tüm teçhizat ve giysilerini karşılamıştır.⁹

Paşanın kumandanlığını yaptığı taburun asker sayıları arşivde yer alan evrakta belirtilmektedir. Arşivden temin edinilen evraka göre taburun asker sayıları aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

Binbaşı	1
Kol Ağası	1
Yüzbaşı	4
Sancaktar	1
Çavuş	20
Eşherbölük	14
Onbaşı	32
Neferat	400
Yekûnu (Toplamı)	467

Tablo 1: Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa'nın Taburunda Bulunan Askerlerin Sayıları.¹⁰

⁷Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, s. 831.

⁸ Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa'nın tertib edilen tabura kumandan olması ve taburun eksikliklerine dair ifadeler şöyledir: *Elbiselerinde nısfı noksan olduğu gibi ayakkabılarıyla ve mataralarıyla çantaları noksan- dır. Gerek taburun noksanı gerekse esyanın noksanı bir haftaya kadar ikmâl olacağı ve bu eşyalar mahal-i şabâne malumâtın olacağı askeri nizâmîye kolağalarından asaliyetli bir kolağasının tabur-ı mezbûre kumandanı sıfatıyla verilmesini ve taburun mevcudıyla bu hafta Cuma selamlığına gelmesi için mücade-i şabâne buyrulmasını istirham edülür.* Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA), Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkan- ı Harbiyye Dairesi (Y.PRK. MYD), No: 1/6, H.04.Ra.1293 (M.29.04.1876).

⁹ BOA, Y.PRK. MYD, No: 1/6, H.04.Ra.1293 (M.29.04.1876).

¹⁰ BOA, Y.PRK. MYD, No: 1/6, H.04.Ra.1293 (M.29.04.1876).

Tablodan anlaşıldığı üzere Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa, taburunda bulunan toplam 467 kişinin hem teçhizat hem de giysilerini karşılamıştır. Zühdü Paşa'nın yaptığı bu hareket devlet erkânı arasında büyük övgülere mazhar olmuş, dolayısıyla paşa için *böyle devlet ve vatan ve milleti uğrunda hizmet-i fîliye ve mesâi-yi cemile ibraz edenî taltif...*,¹¹ denilerek paşanın devlet tarafından ödüle layık görülmesi istenmiştir. Paşa'nın ödüllendirilmesi hususu kısa sürede istenilen şekilde olmuş ve paşa, hak ettiği mükâfatla ödüllendirilerek kendisine ikinci rütbeden *Nişânı Âli Osmânî*¹² rütbesi verilmiştir.¹³

Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa, yine Osmanlı Devleti'nin en sıkıntılı zamanlarının geçirdiği 1877-1878 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne maddi destek sağlamıştır. Bilindiği üzere bu yıllarda Osmanlı Devleti'nin Rusya ile girmiş olduğu 93 Harbi¹⁴ adı ile bilinen savaş meydana gelmiştir. Bu savaşta Osmanlı Devleti hem büyük topraklar kaybetmiş hem de maddi yıkım içerisine girmiştir. Bu savaş ile Osmanlı devleti bahsettiğimiz üzere büyük bir yenilgi almış, yenilgi sonrasında da devletin topraklarına büyük oranda muhacir göçü başlamıştır. Altunîzâde İsmail Paşa, savaş esnasında yine bir taburun askeri sorumluluğunu üstlenerek savaşa gönüllü olarak katılmıştır. Paşa, savaşta üç tabur halinde bir gönüllüler alayı kurarak daha önce yaptığı yardımlar gibi bu savaşta da taburda bulunan askerlerin tüm ihtiyaçlarını karşılamıştır. Paşa, savaş bitiminde taburunun malzemelerini Tophane'ye bağışlamıştır. Paşanın başında gönüllü olarak bulunduğu tabur

¹¹BOA, İ.DH, No: 746/60971, H.17.Ra.1294 (M.02.05.1877).

¹²1862 yılında Sultan Abdülaziz'in irade-i seniyyesi ile Osmanlı Devleti'nde her türlü devlet işlerinde başarı gösteren sere imtiyaz ve iftihar işareti olarak verilen Osmanlı Nişanı'na verilen isimdir. Osmanlıda Mecidi Nişanı'ndan sonra devlet adamlarına verilen önemli ikinci nişandır. Bkz. İbrahim Artuk, "Nişan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2007, C.33, s.154.

¹³BOA, İrade Dahiliye (İ. DH), No: 746/60971, H.16.Ra.1294 (M.30.04.1877).

¹⁴Rusya daha önce kendisine cephe oluşturan Batılı Devletler ve Osmanlı Devleti'ne karşı Kırım Savaşı'nı kaybetmenin verdiği kin ile hareket ederek olayı kendi lehine çevirmeye çalışmıştır. Rusya barışçı politikasını Avrupa'ya karşı ispatlamaya çalışırken, Osmanlı Devleti'ne karşı duyduğu kinden ötürü karalama kampanyasını yürütmüştür. Neticede Rusya, 93 Harbi savaşı ile istediğine ulaşmış ve Osmanlı Devleti'ne ağır bir darbe vurmuştur. Savaş sonrası Ayestefonos (Yeşilköy) Anlaşması imzalanmış ve Batılı Devletler savaş esnasında ve anlaşma yapılırken Osmanlı Devleti'ne destek vermemişlerdir. 93 Harbi için bkz. Yunus Tuna, "Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi)", *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S.2, 2019, s. 3-5.

Altunîzâde Alayı olarak adlandırılmıştır. Bu askeri birliğin sancağı paşanın yaptırdığı Altunîzâde Camii'nde muhafaza edilmektedir.¹⁵

Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa'nın savaş esnasında göstermiş olduğu büyük fedakârlıklar dönemin sultanı Sultan II. Abdülhamid tarafından takdir edilmiş ve Sultan II. Abdülhamid, paşayı vezirlik rütbesi ile onurlandırmıştır. Aldığı bu rütbe ile paşa, Meclis-i Ayan Azalığı görevine getirilmiştir.¹⁶ Ardından paşa, vezir rütbesiyle 1880 yılında İdare-i Umumiye Muhacirûn Komisyonu'nun¹⁷ reisliğine getirilmiştir. Paşa, komisyon reisi olarak, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında İstanbul'a gelerek yerleşen binlerce mültecinin ikametleri, barınmaları ve yeme, içme gibi pek çok meselelerinin çözüme kavuşturulmasında büyük fedakârlıklar göstermiştir. Özellikle paşa, Şehzadebaşı'nda bulunan 30 odalı konağını mültecilerin kullanımına bırakmış, kendisi de Altunîzâde'de bulunan köşküne geçmiştir. Yine paşa, Bulgaristan'dan gelen Müslüman muhacirleri Karamürsel'de bulunan Çiftliği'ne yerleştirmiştir.¹⁸ Zühdü Paşa'nın yaptığı fedakârlıklar bunlarla da kalmamış paşa, muhacirlerin giysilerini karşılamaya yönelik merkezden üç yük kumaş talep etmiştir. Paşanın muhacirlerin masrafları için yaptığı bu talep, merkez tarafından onaylanmış ve belirtilen üç yük kumaş, hazine ya da Encümen-i Âliyye tarafından komisyona verilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁹

¹⁵ Küçükbatır, *Altunîzâde İsmail...*, s.545.

¹⁶ BOA, İrade Dosya Usulü (İ. DUIT), No: 11/58, H. 11.Ra.1296 (M04.04.1879).

¹⁷ 1877-1878 yılları arasında gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşı ile Osmanlı Devleti büyük bir yıkım ile karşı karşıya kalmıştır. Mali açıdan zor durumda olan devlet bu savaş neticesinde binlerce göçmene ev sahipliği yapmıştır. Devlet, beklenmeyen muhacir akını karşısında muhacirler ile ilgilenmek amacıyla üç ayrı komisyon kurmuştur. Komisyonlardan ikisi, padişahın yönetiminde olmak üzere kurulan *Umum Muhacirûn Komisyonu* ve *Muhacirin-i Encümen-i Âli*, komisyonun üçüncüsü ise padişah tarafından görevlendirilen paşa ünvanlı devlet adamları tarafından yönetilmesi planlanan *İdare-i Umumiye Komisyonu'dur*. Umum Muhacirûn Komisyonu, bir üst kurul şeklinde çalışıp, muhacirlerin bütün dilekçelerini kendi bünyesinde toplayarak ilgili olduğu kurumlara havale etmekte ve gönderdiği evraklar hakkındaki süreci titizlikle takip etmektedir. Bu komisyonda, neredeyse her gün toplantı yapılmış, toplantı esnasında tutulan komisyon tutanakları iki nüsha halinde hazırlanmış ve nüshalardan birisi padişaha iletilmiştir. Zamanla ülkede muhacirin işleri ile ilgilenmesi için birden çok komisyon kurulunca Umum Muhacirûn Komisyonu 1878 yılında kapatılmış, muhacirlerin işleri ile ilgilenmesi hususunda yetkili tek kurum İdare-i Umûmiye Komisyonu olmuştur. İdare-i Umûmiye Muhacirin Komisyonu'nun görev ve sorumlulukları 1878 yılında 48 madde halinde belirlenmiştir. Böylelikle muhacir işleri ile ilgilenen kurumlar İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonu çatısı altında toplanmıştır. Muhacirûn Komisyonu için Bkz. Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyete...*, s.95-111.

¹⁸ Buzpınar, *Altunîzâde Ailesi...*, s.496.

¹⁹ BOA, Mabeyn-i Hümayûn Evrakı İradeleri (MB. İ), H.19.Ş.1295 (M.11.08.1875), *Reside-i dest tekrim olan işbu tezkirede samiye-yi atufiyetleri manzur hazreti şehinşâhî buyrulmuş ve ziker olan üç yük kuruluşun*

Zühdü Paşa, Muhacirûn Komisyonluğu Reisliği'nde muhacirlerin sorunlarına dair çözümler üretmiş ve görevini hakkıyla yerine getirmek için çok büyük çaba göstermiştir. Paşa, bu görevinde iken zaman zaman sağlık problemleri yaşamıştır. Paşanın rahatsızlığı İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonu ile Encümen-i Âli'nin birleştirilmesi esnasında artmış fakat paşa, rahatsızlığını önemsemeyerek devlete hizmet etmenin daha önemli olduğunu düşünerek vazifesine devam etmiştir. Zamanla Zühdü Paşa'nın hastalığının artması sonucu hekimler, hastalığın paşanın hayatını riske edeceğine kanaat ederek, paşanın altı ay kadar istirahate çekilmesini uygun görmüştür. Ayrıca hekimler, bu hususta bir rapor düzenlemişlerdir.²⁰ Neticede Altunîzâde İsmail Paşa, hastalığının artması nedeniyle 1879 yılında Muhacirûn Cemiyeti Komisyonu Reisliği'nden ayrılmış ve evinde sağlığının daha iyiye gitmesi için istirahate çekilmiştir.

3. OSMANLI DEVLETİ'NDE YAPTIRDIĞI MİMARİ ESERLER

3.1. Altunîzâde Külliyesi

Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa, sağlığında kendi ismi ile anılan *Altunîzâde Semtinde*,²¹ Altunîzâde Külliyesi'ni inşa ettirmiştir. Külliyenin içerisinde cami, çeşme, hamam, sıbyan mektebi, dükkân, imam ve müezzin evleri bulunmaktadır. Bu yapılardan sıbyan mektebi, dükkân, imam ve müezzin evleri günümüze ulaşmamış, ayrıca bu yapılar hakkında kaynaklarda detaylı bilgi de bulunmamaktadır. Yapılardan yalnızca cami, çeşme ve hamam günümüze ulaşmıştır. Külliyenin içerisinde yer alan yapılardan en gözde

---

muhacirûn lüzumuna sarf olunmak üzere muhacirûn iradesine itâsı müteâllik ve şeref buyurulan irade-yi seniyye cenab-ı müllükâne muktezâ-yı celilinden bulunmak olmakla olbabda irâde-yi hazret-i mellehül emrindir.

²⁰ *Muhacirûn Komisyonunun Encümen-i Âli ile birleştirilmesinden naşi idarece islahata ve tensikât-ı muktezâye icrasıyla hizmetten geri durmamış arızaların illeti devam etmekte olması hastalığın tezyidini ve bu da tehliyekeye müstelzim olacağı cihetle altı ay kadar terk-i eşgâl ile tedaviyi bekimleri tarafından raport ba- lüzum görülmüş,* BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzât (Y. MTV), No: 2/22, H.01.Za.1295 (18.10.1879).

²¹ Bugün bildiğimiz Altunizâde, İstanbul İlimizin Üsküdar semtinde Kısıklı yolu üzerinde Bağlarbaşı ile Millet Parkı arasında kalan bölgenin Koşuyolu'na doğru uzanan kısma verilen isimdir. Semtin ismi İsmail Paşa'ya Sultan II. Mahmud tarafından verilen *Altunîzâde* lakabından gelmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Davut Hut, "Üsküdar'da Tarihi Yer Adları", *Üsküdar Sempozyumu II*, İstanbul 2005, s.39.

olanı şüphesiz İsmail Zühdü Paşa tarafından yaptırılan Altunîzâde Cami'dir.²²

3.1.1 Altunîzâde Cami

Altunîzâde Caminin Kitabesi Besmele-i Şerif ile başlamaktadır. Kitabe, Mehmed Rasim Efendi tarafından yazılmıştır. Kitabenin içeriği şu şekildedir:

Bismillâhirrahmânirrahîm
Râh-ı Hak'da hayr edip Altûnîzâde eyledi
Ma'den-i cûd u sehâsından nisâr-ı sîm ü zer
Yapdı bir câmi' ki oldu câmi'-i nûr-ı mübîn
Kıt'a-i elmasdan resmi latîf u hûbter
Seng-i târîhi mücevher olsa şâyândır Senîh
Oldu İsmâîl Efendi ma'bedi hayru'l-eser

Kitabe'nin Türkçe Meali ise şöyledir: “*Hak yolunda Altunîzâde İsmail Efendi iyilik edip, cömertlik madeninden altın ve gümüş sarf ederek bir cami yaptı ki apaçık nur olan bir cami oldu. Caminin görünüşü bir elmas parçasından daha latif ve daha güzeldir. Tarih taşı mücevher olsa layıktır Senîh, İsmail Efendi'nin camii en hayırlı eser oldu.*”²³Kitabe'nin Türkçe mealinden anlaşıldığı üzere, Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa'nın hayır işleri onun halk nezdinde cömert yanının en güzel örneğini temsil etmektedir.

Caminin *üzerinde* yer alan bu kitabede caminin H.1281 (M.1865)'de yapıldığı bilgisi yer almaktadır. Pek çok kaynakta caminin yapılış tarihi bu tarih olarak verilmiştir. Fakat bu tarih caminin inşasına başlanıldığı yıldır.²⁴ Cami, H.1282 (M.1866) tamamlanarak hizmet vermeye başlamıştır. Bu nedenle caminin yapılış tarihini 1866 yılı olarak almamız daha doğru olacaktır. Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa, cami tamamlandıktan sonra cami için bir vakıf kurdurmuştur. Kurulan vakfın vakıf gelirleri için de paşa, daha

²² Abdülhamit Tüfekçioglu, “Türk-İslam Sanatında Devşirme Malzeme Kullanımına Farklı Bir Örnek: Üsküdar Altunîzâde Camii Son Cemaat Yeri Mihrabı”, XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyum, 2016, s.2.

²³ Salih Çavdar, “Üsküdar'da Tarihi Bir Yapı Altunîzâde Cami”, *Yedi Kıt Dergisi*, S.169, 2022.

²⁴ Tayfun Er, *Yalıdağlar*, Destek Yayınları, İstanbul 2009, s.179.

önce Karamürsel’de mutasarrıflığını yaptığı ve maslahatlarından ötürü kendisine verilen çiftliğin gelirlerini caminin vakfına devretmiş, ayrıca çiftlik devlete ödenen öşür vergisi ve diğer vergilerden muaf tutulmuştur.²⁵ Caminin mimarı hakkında ise kaynaklarda kesin bir bilgi yer almamaktadır.²⁶ Cami, şu anda Bağlarbaşı ve Kısıklı arasında yer alan köprü yolundan çok rahat bir şekilde görülmektedir.

3.1.2 Altunîzâde Çeşmesi

Altunîzâde Çeşmesi, Altunîzâde Mahallesi’nde camiye yoldan ayıran hazire duvarı üzerinde bulunmaktadır. Bugün Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa’nın kabrinin önünde yer alan çeşmenin, caminin yapıldığı 1866 yılında ya da paşanın ölümünü takiben 1888 yılında yapıldığı muhtemel bilgiler arasındadır.²⁷

3.1.3 Altunîzâde Hamamı

Altunîzâde Hamamı, Altunîzâde Cami’nin Koşuyolu’na bakan tarafta cadde üzerinde yer almaktadır. Hamamı Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa H.1282 (M.1867) yılında yaptırmıştır. Hamamın bir kısmı zamanla yıkılmış, bir kısmı ise halen eski yapısıyla varlığını devam ettirmektedir.²⁸

3.1.4 Altunîzâde Köşkü

Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa’nın kendisi için yaptırdığı ilk köşk, Validebağ Korusu’nun olduğu yerde inşa edilmiştir. Zühdü Paşa, 1860 yılında bu bölgeye gösterişli bir köşk yaptırmıştır. Köşkün güzelliğini duyan Sultan Abdülaziz, Altunîzâde Paşa’yı huzuruna çağırarak, *Sen Koşuyolu’nda sultanlara layık güzellikte bir köşk yapmışsın öyle mi*, diye soru yöneltmiştir. Zühdü Paşa’da sultanın köşkü beğenmesinden ötürü, *Sultanlara layık olan bu köşk benim size armağanımdır*, diyerek köşkü Sultan Abdülaziz’e hediye etmiştir.²⁹ Böylece paşa, 1861 yılında tahta geçen Sultan Abdülaziz’e kendisinin yaptırdığı köşkü hediye etmiştir. Zamanla sultan kendisine hediye edilen köş-

²⁵ BOA, Şurâ-yı Devlet (ŞD), No:298/26, H.05.Ra.1301 (M.03.02.1884).

²⁶ Tüfekçioğlu, *Türk-İslam...*, s. 3.

²⁷ Tülay Sezgin, “Üsküdar’daki Örnekler ile Türbe- Mezar- Sebil Çeşme İlişkisi”, *Üsküdar Sempozyumu II*, s.469.

²⁸ Kurtulmuş, *Dünden Bugüne...*, s.404.

²⁹ Tuna Baltacıoğlu, *Altunîzâde Köşkü’nün Öyküsü*, Mim Matbaacılık, İstanbul 2000, s.9.

kün *İsmail Paşa Köşkü* adıyla anılmasından rahatsızlık duymuş ve köşkü yıktırarak köşkün yerine *Adile Sultan Kasrı* olarak bilinen kasrı inşa ettirmiştir.³⁰ Sultan Abdülaziz, bu kasrı *Nigoğos Bayan* adlı mimara yaptırmış ve kasrı kız kardeşi Adile Sultan'a yazlık olarak kullanması için hediye etmiştir. Adile Sultan da kasrı vefatına kadar yazlık olarak kullanmıştır.³¹

Yaptırdığı ilk köşkü sultana hediye eden Altunîzâde İsmail Paşa, Koşuyolu'na yakın bir yerde kendisine ait bir yer alarak, bugünkü bilinen adıyla Altunîzâde Köşkü'nü yaptırır. Köşkün yapım tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, köşkün caminin yapımına yakın bir zamanda yapıldığına dair kanaat yaygındır. Paşa, köşkün göze gelmemesi ve bir önceki köşkünün kaderi ile aynı sonu yaşamaması için köşkü oldukça sade yaptırır.³² Köşkün üst katındaki salonun duvarında yağlı boyadan yapılmış iki adet portre yer almaktadır. Portrelerden biri Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa'nın diğeri de paşanın evlatlık edindiği Necip Bey'in portreleridir. Portreler Altunîzâdelerin damadı olan İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun isteği ile Üsküdarlı Cevdet Bey tarafından yapılmıştır.³³ Köşk, geniş bir bahçe içerisinde oldukça fazla pencereleli bir yapı olarak inşa edilmiştir. Zaman içerisinde yıpranmalara bağlı olarak köşte restorasyon çalışmaları yapılmış ve yenileme çalışmaları neticesinde köşk günümüze ulaşmıştır.³⁴

4. ALTUNÎZÂDE İSMAİL ZÜHDÜ PAŞA'NIN VEFATI

Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa, 75 yaşında iken atardamar (kırmızı kan damarları bugünkü adıyla periferik damar hastalığı) hastalığına yakalanmıştır. Bu hastalık paşanın muayenesi esnasında ortaya çıkmıştır. Esasında Paşa'nın muayenesinden 45 gün önce, damarlarında meydana gelen rahatsızlık sonucunda vücudunda felç meydana gelmiştir. Doktor, paşada oluşan bu felci son yaptığı muayene ile netleştirmiştir. Paşayı muayene eden

³⁰E. Taşkın, 19. Yüzyıl Saraylarının ve Çeşitli Devlet Yapılarının Yapımında Görev Almış Olan Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa'yla İlgili Bilgiler, TBMM Milli Saraylar Daire Bakanlığı, İstanbul 1985, s.82.

³¹ *Validebağ Korusu Çevrimiçi Seminerler Dizisi Sonuç Raporu*, Yay. Validebağ Savunması, 2021, s.23.

³² Buzpınar, *Altunîzâde Ailesi...*, s.490.

³³ Gül Sarıdikmen, "Ressam Üsküdarlı Cevdet", *Üsküdar Sempozyumu II*, s.673.

³⁴ İsmail Hakkı Kurtulmuş, "Dünden Bugüne Bağlarbaşı Altunîzâde ve Kısıklı'da Kültürel Mirasımız", *Üsküdar Sempozyumu I*, İstanbul 2004, s.396.

doktor, paşanın hastalığının da son geçirdiği felcin devamı niteliğine olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca doktor, paşanın vazifelerinden bir süre ayrı kalarak istirahat etmesiyle hastalığının tamamıyla iyileşmese de hafifleyeceğini belirtmiştir.³⁵ Paşa, hastalığının daha şiddetlenmemesi için Muhacirûn Komisyonluğu Reisliği görevinden doktor raporu ile ayrılmıştır. Daha sonra paşa, evinde istirahate çekilmiş ve hastalığını evinde geçirmiştir. Altunîzâde Paşa hastalığının ilerlemesi ile 80 yaşında 16 Ocak 1888 tarihinde vefat etmiştir. Paşanın cenazesi yaptırdığı Altunîzâde Cami'nin bahçesine getirilerek, cenaze namazı bahçenin avlusunda, devlet erkânı ve büyük bir kalabalık halkın iştirakiyle kılınmış ve paşanın cenazesi caminin mihrap duvarının önündeki hazireye defnedilmiştir.³⁶ Osmanlı Devleti'nde ahlaklı, salih, dindar ve çalışkan bir zat olarak tanınan bu zat bu dünyadaki ömrünü gönüllerde hep iyi anılacak şekilde tamamlamıştır.

5. ALTUNÎZÂDE İSMAİL PAŞA'NIN AİLESİ VE AİLENİN PAŞAYA AİT MAL VARLIĞI HAKKINDA YAPTIĞI MÜRACAATLAR

Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa'nın başından iki evlilik geçmiştir. Paşanın ilk eşi Habibe Nevres Hanım, paşanın vefatından dört sene sonra vefat etmiş ve Altunîzâde Caminin haziresine paşanın kabrine yakın defnedilmiştir. Paşa, ikinci evliliğini de Mukadder Hanım adlı kişi ile yapmıştır. Paşa'nın ikinci eşi Mukadder Hanım'ın akıbeti hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Paşanın her iki evliliğinden de çocuğu olmamıştır. Paşanın yaptığı evliliklerden çocuğu olmayınca paşa da ablası Emine Şerife Hanım'ın oğlu olan Necip Bey'i³⁷ evlatlık olarak almıştır. Paşa, vefat ettikten sonra paşanın ailesi paşaya ait mal varlıklarının kendilerine devredilesine yönelik Maliye Nezareti'ne çeşitli arzuhaller ile müracaatta bulunmuşlardır. Bu konuda paşanın ilk eşi Nevres Hanım ve paşanın evlatlığı Necip

³⁵ BOA, Yıldız Parekende Sıhhiye Nezareti Maruzat (Y.PRK. SH), No: 2/3, H.24.M.1302 (M.13.11.1884).

³⁶ Buzpınar, *Altunîzâde Ailesi...*, s.500.

³⁷ Necip Bey, dayısı Altunîzâde Paşa gibi 1877-1878 Osmanlı- Rus Harbi'nde büyük katkılar göstermiştir. Necip Bey'in savaş sırasında yaptığı çalışmalar ile kendisine üçüncü rütbeden Mecidi Nişanı verilmiştir. *Necip Bey'in yaptığı katkılardan dolayı kendisine verilen nişan verilmesine yazılan tahriratta konu ile ilgili olarak şu ifadeler kullanılmıştır: Kadri Efendi ve akrabasından Necip Bey'in saye-i mesîleri hazretî padişâhîyede tatbib ve taltifleri muvaffak-ı şân-ı âli görüldüğünden mumaileyb Necip Bey'e üçüncü rütbeden bir nişân-ı mecidi dahi itâsı hakkında*, BOA, İ. DH, No: 748/61111, H.07.C.1294 (M. 20.05.1877).

Bey'in müracaatları oldukça dikkat çekicidir. Necip Bey, Paşa'nın ölümünde sonra paşanın hayatta iken Sultan Murad Han'a üç bin beş yüz lira verdiği paranın kendisine verilmesine dair Maliye Nezareti'ne dilekçe yazmıştır. Hazine dairesi verdiği malumatta bahsi geçen paranın Necip Bey'e ödenmesine karar vermiştir.³⁸

Yine paşanın ilk eşi olan Habibe Nevres Hanım, paşadan kalan Karamürsel'de bulunan Karasi Kazası'nın Hersek'e tabi olan Yeni Çiftliği'nin ve çiftliğin bahçesinde bulunan zeytinlikler de dâhil olmak üzere H.1309 (M. 1891) yılından itibaren kendine devredilmesine dair başta Maliye Nezareti olmak üzere çeşitli kurumlara yazdığı dilekçeler³⁹ ile müracaatlarda bulunmuştur. Habibe Nevres Hanım'ın yaptığı müracaatlar ve çiftliğe ait karar bir türlü kesinleşmemiş olduğundan, Habibe Hanım kararın kendi lehine çevrilmesi için dört sene boyunca bir daireden diğer daireye sevk edilerek oyalanmıştır.⁴⁰ Neticede Nevres Hanım'ın yapmış olduğu müracaatlar sonuçsuz bırakılmıştır.

SONUÇ

Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa, Osmanlı Devleti'nde aldığı vazifelerde daima işini en iyi bir şekilde yerine getirmeye çalışmış ve bu isteğinde de çoğu zaman muvaffak olmuştur. Keza paşa, hayatını devlet ve milletin hizmetine adamıştır. Altunîzâde paşa, mali durumunun verdiği imkânları devletin bekasına ve devlette yaşayan mali yeterliliği olmayan insanların daha iyi yaşam koşullarında yaşaması için harcamıştır. Paşanın devlette pek hayırsever ve kadirşinas olarak tanınması hiç şüphesiz paşanın bu meziyetlere sahip olmasından ileri gelmektedir. Hayırseverliğini mimari alanda da yapmaya çalışmıştır. Paşanın mimari anlamda Osmanlı Devleti'nde yaptırdığı hayır eserlerinden bazıları günümüze ulaşarak varlığını devam ettirmiştir. Bu mimari yapıların en önemlileri ise İstanbul'un Altunîzâde semtinin kimliğinin oluşmasına etkili olan cami ve külliye'dir. Paşanın yaptığı hayır işleri sadece

³⁸ BAO, Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO), No: 3453/258993, H.18.Za.1326 (M.05.12.1908).

³⁹ Habibe Nevres Hanım'ın Şurâ-yı Devlet Dairesine Yazdığı dilekçenin bir kısmı: *Bunca seneden berii ihbâr-u hususu neticesi gece gündüz takip uğrunda vuku bulan mesârifat-ı merâhim-i kisreyi cereyanem ber heva olduktan başka olbapta kanunen tarafıma ait ihbariye dahi meskûn bir halde bırakılmak isteniliyor. Binaen aliyye hem hukuk-u bahşine-yi devlet hem de hak-ı meşrû-u çergânem mahûr oluyor. Bu zat şu abalîn mevke-i tetkik ve ehemmiyeti sayıyle bu babta makam-ı celil-i sadaretpenâhî evrak-ı celiliyesi tezâkürüyle evrak-ı müteferiiâ-yı sairesinin ba celp mütalâyı tabkikle icrâ-yı icabına mülkiye dairesine karar-ı itâsına...*, BOA, Ş.D, No: 2994/43 H.02.Z.1316 (M.13.04.1898).

⁴⁰ BOA, Ş.D., No: 2988/24, H.15.R.1316 (M.03.09.1898).

mimari alanda değil Osmanlı Devleti'nin en zor zamanlarında maddi imkânların yetersizliğinin neşet ettiği anlarda da ortaya çıkmıştır. Bu konuda paşanın Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu savaş koşullarında gönüllü asker olması, kumandanlık yaptığı askerlerin temel ihtiyaçlarını kendi servetinden harcaması o dönem için yapılabilecek en diğerkâm hareketlerden birisidir. Paşanın Osmanlı Devleti'nde yaptığı hayır işleri o kadar nam salmış olmalı ki paşa, Osmanlı Devleti'nde devletin en üst kademesi olan padişaktan devletin en alt kademesinde hayatını idame ettiren halkın takdirini kazanmış ve paşanın bu takdire şayanlık durumu onun cenazesinde bile kendisini göstermiştir. Özetle paşa, Osmanlı Devleti'nde her şeyden önce devlet anlayışı ile hareket eden bir devlet adamı olmuştur. Ruhu Şad Olsun...

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA)

Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiyye Dairesi (YPRK. MYD).

İrade Dahiliye (İ. DH).

İrade Dosya Usulü (İ. DÜİT).

Mabeyn-i Hümayûn Evrakı İradeleri (MB. İ).

Yıldız Mütenevvi Maruzât (Y. MTV).

Şurâ-yı Devlet (ŞD).

Yıldız Parekende Sıhbiye Nezâreti Maruzat (Y.PRK. SH).

Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO).

2.Kitaplar- Makaleler

Artuk, İbrahim, “Nişan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, İstanbul, 2007, C. 33, ss.154-156.

Baltacıoğlu, Tuna, *Altunîzâde Köşkü'nün Öyküsü*, Mim Matbaacılık, İstanbul 2000.

Buzpınar, Tufan, “Altunîzâde Ailesi”, *Üsküdar Sempozyumu IV / Bildiriler (3-5 Kasım 2006)*, İstanbul, 2006, ss. 485-506.

Çavdar, Salih, “Üsküdar'da Tarihi Bir Yapı Altunîzâde Cami”, *Yedi Kta Dergisi*, S. 169, 2022.

Er, Tayfun, *Yalıdakiler*, Destek Yayınları, İstanbul 2009.

Erdem, Ufuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacirün Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi), Erzurum 2014.

Kurtulmuş, Hakkı İsmail, “Dünden Bugüne Bağlarbaşı Altunîzâde ve Kısıklı'da Kültürel Mirasımız”, *Üsküdar Sempozyumu I / Bildiriler (23-25 Mayıs 2003)*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2004, ss. 382-408.

Hut, Davut, “Üsküdar'da Tarihi Yer Adları”, *Üsküdar Sempozyumu II / Bildiriler (12-14 Mart 2004)*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2005, ss. 269-286.

Küçük, Cevdet, “Bina Emini”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.6, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, 1992, ss.179.

Küçükbatır, Hamit “Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, İstanbul 1989, ss. 545.

Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, Yay. Haz. Nuri Akbayır, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 30, İstanbul 1996.

Sarıdikmen, Gül, “Ressam Üsküdarlı Cevdet”, *Üsküdar Sempozyumu II / Bildiriler (12-14 Mart 2004)*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2005, s. 675-677.

Sezgin, Tülay, “Üsküdar'daki Örnekler ile Türbe- Mezar- Sebil Çeşme İlişkisi”, *Üsküdar Sempozyumu II / Bildiriler (12-14 Mart 2004)*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2005, ss. 454-475.

Taşkın, Emin, *19. Yüzyıl Saraylarının ve Çeşitli Devlet Yapılarının Yapımında Görev Almış Olan Altunîzâde İsmail Zühtü Paşa'yla İlgili Bilgiler*, TBMM Milli Saraylar Daire Bakanlığı Yayını, İstanbul 1985.

Tuna, Yunus, “Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi)”, *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S.2, 2019, ss. 1-10.

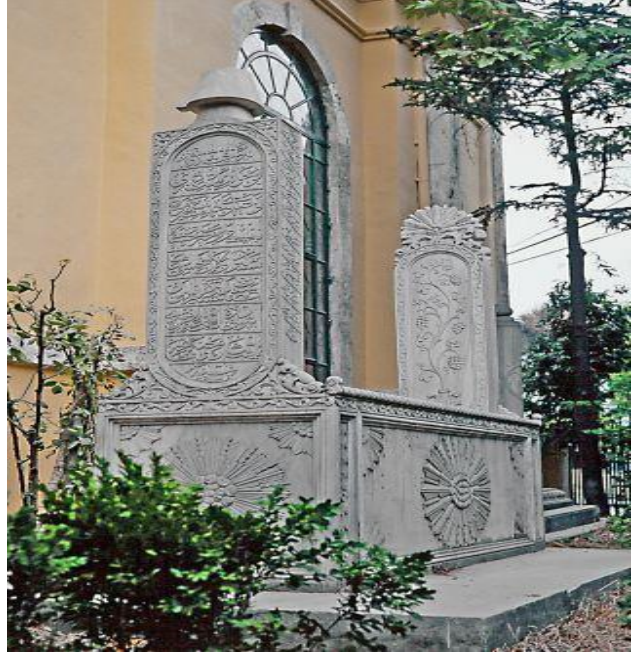
Tüfekçioğlu, Abdülhamit, “Türk-İslam Sanatında Devşirme Malzeme Kullanımına Farklı Bir Örnek: Üsküdar Altunîzâde Camii Son Cemaat Yeri Mihrabı”, *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyum*, Sakarya Üniveristesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, 2016, ss. 1-13.

Validebağ Korusu Çevrimiçi Seminerler Dizisi Sonuç Raporu, Yay. Validebağ Savunması, 2021.

EKLER

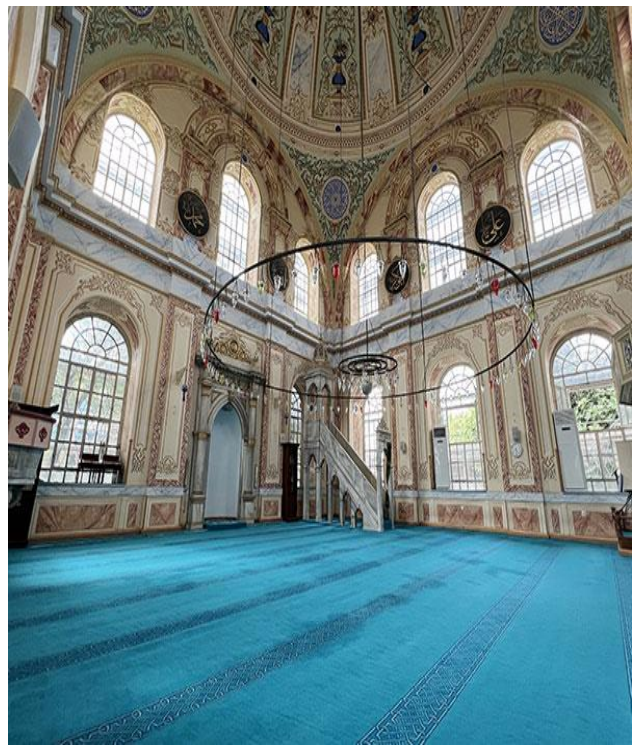
Ek 1: Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa'nın Portresi.

Ek 2: Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa'nın Altunîzâde Cami Hazinesi'ndeki Kabri.

Ek 3: Altunîzâde İsmail Paşa'nın Üsküdar'da Yaptırdığı Altunîzâde Cami.

Ek 4: Altunîzâde Cami'nin İç Görşeli.

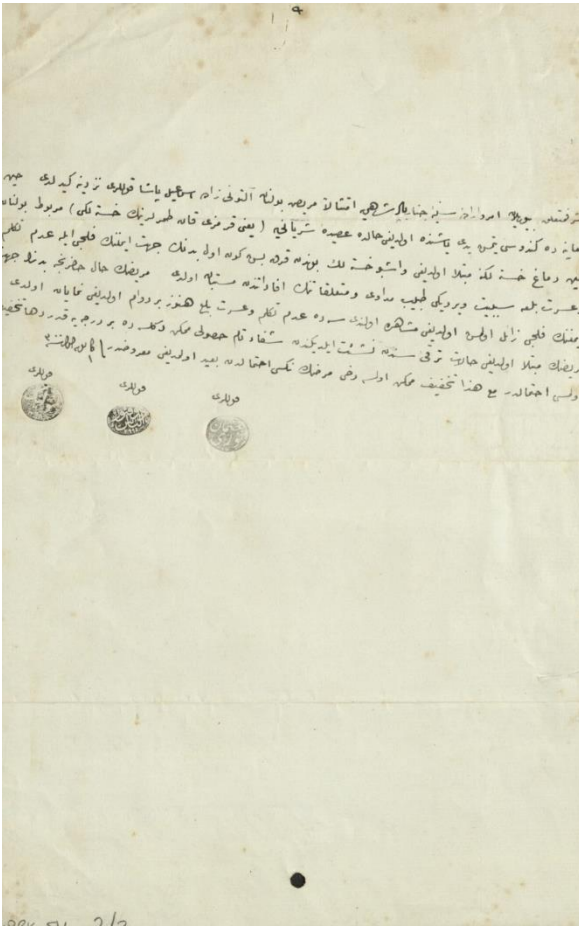

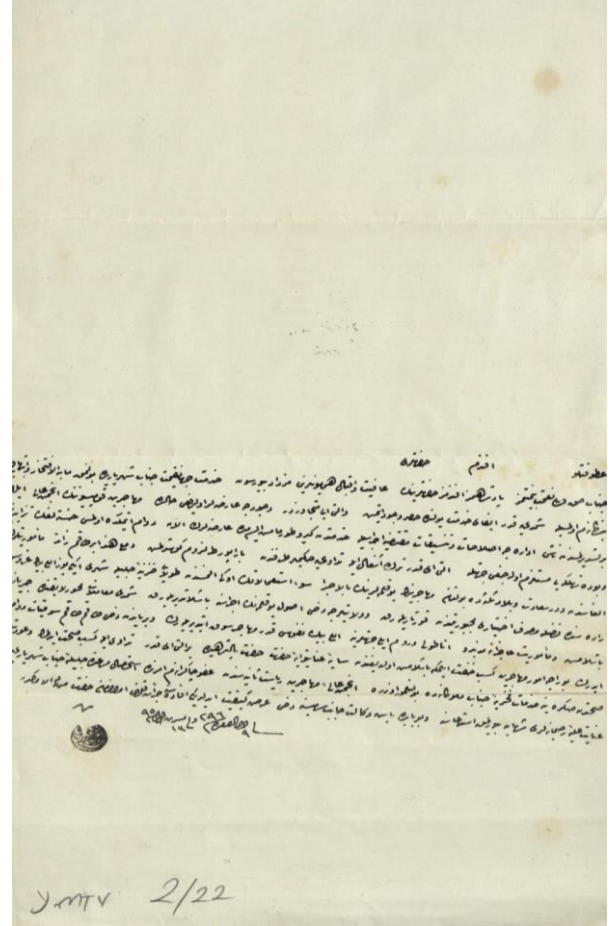
Ek 5: Altunîzâde Konağı

Ek 6: Altunîzâde Çeşmesi

Ek 7: Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa'nın Hastalanması Nedeniyle İneyi Muhacirûn Komisyonu Reisliğinden Ayrılması: BOA, Y. MTV, No: 2/22, H. 01.Za.1296 (M.17.10.1879).

Ek 8: Altunîzâde İsmail Zühdü Paşa'nın Atardamar/ Kırmızı Kan Damarları/ Hastalığına Yakalandığı: BOA, Y.PRK. SH, No: 2/3, H. 24.S.1302 (M.13.11.1884).